
шегуі мүмкін. Сондықтан мемлекет заңнама қабылдау арқылы да, іс-шаралар қолдану керек.

Қорытындылай келе, жоғарыда айтылғандардың бәрі орта ғасырлардан бастап бүгінгі күнге дейін ислам құқығының әртүрлі формаларда болуын көрсетеді, бұл мұсылман құқығы ұғымын анықтауда позитивистік көзқарастың сәтсіздігін дәлелдейді.

Әдебиеттер тізімі:

- 1 Керимов Г.М. Учение ислама о государстве и политике. — М.: Знание, 1986. — 344 с.
- 2 Бартольд В.В. Ислам и культура мусульманства. — М.: Ленон, 1992. — 188 с.
- 3 Керимов Г.М. Шариат. Закон жизни мусульман. — М.-СПб.: Диля, 2007. — 512 с.
- 4 Жданов Н.В. Исламская концепция миропорядка. — М.: Наука. — 170 с.

ЖЕТІ ЖАРҒЫ " - ҚАЗАҚТАРДЫҢ ӘДЕТ-ҒҰРЫП ҚҰҚЫҒЫНЫҢ ЕСКЕРТКІШІ

Байназарова Т.С., Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Заң факультеті, мемлекет және құқық теориясының оқытушысы, з.ғ.м.

"Жеті жарғы" XVIII-XIX ғ.ғ. қазақ қоғамындағы қоғамдық-саяси қатынастарды құқықтық реттеудің негізгі актісі. Әдетте-құқықтық нормалардың өзгеруін туындататын және "Жеті Жарғыда" көрсетілген факторлар үйлесімді, олар қоғамдық қатынастарды құқықтық реттеу қажеттілігін білдіреді және экономика мен саяси билік жүйесінде үстем жағдайға ие әлеуметтік күштердің саясатымен келіседі. Тәуке ханның қалауын зерттеу тек қана өлкенің заң шығару тарихы үшін ғана емес, сонымен қатар Қазақстанның саяси және әлеуметтік тарихы үшін де үлкен маңызға ие.

"Жеті жарғы" мәтіні бізге толық түрде жетпеді. Ол қабылданғаннан кейін көптеген он жылдардан кейін жазылған оның жекелеген фрагменттері ғана сақталған. Ең ерте қазақ старшинасы Кубел Шүкірәлиевтің жазбалары болып табылады. XIX ғасырдың басында қазақ даласында болған Т. Спасский Жергілікті билердің айтуы бойынша Тәуке ханның заңынан бірқатар нормаларды жазып алды. Тәуке ханның қарапайым құқық саласындағы реформаторлық қызметі туралы белгілі бір мәліметтер орыс саяхатшысы Я. Гавердовский еңбектерінде қамтылған. "Жеті жарғы" туралы егжей-тегжейлі шығыстанушы еңбектерінде айтылады. Алайда, бұл тұрғыдағы нормалар жалпы құқық жүйесінен бөлінбеген. "Жеті жарғы" XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында өмір сүрген құқықтық нормалардың кейбір көрнекті білімпаздарынан жеткен. Бұл туралы Абай Құнанбаев, Шәкәрім Құдайбердіұлы сияқты Қазақстанның белгілі қайраткерлері жазды. Олардың ойынша, Тәуке ханның "Жеті Жарғысын" білетін қазақ халқының қарапайым құқығының шынайы білгіш билері болып саналуы мүмкін. XX ғасырдың басында мұндай адамдар өте аз қалды.

Тәуке ханның кереғарлығы қолжазба түрінде болғаны туралы мәліметтер бар. Бірақ, көп мәрте өкілдік кеңестердің нәтижесінде қабылданған, ол тек ауызша декларация болуы мүмкін. Осы болжамының пайдасына-бұл құқықтық нормалардың жинағы барлық үш жүздің аумағында таратуға және пайдалануға жатады. Өкінішке орай, әлі күнге дейін "Жеті жарғы" қолжазба нұсқаларын таба алмады. 1961-1963 жылдары

мемлекет және құқық тарихының аса ірі зерттеушісі ҚР академигі С.З. Зиманов XIX ғ. өмір сүрген Орта жүздің атақты биі Саққұлақтың қолжазба мұрасының бір бөлігін іздеп, сатып алды.

Араб, парсы, түрік және Қытай көздерінде "Жеті-жарғы" ізденістері ұсынылады. Бүгінде Қазақстан аумағында оның жаңа іздерін табу қиын, өйткені, жазбаша құжаттар мен материалдар жинаушы болып саналған бірқатар тұлғалардың қолжазбалары қандай да бір себептермен сақталмаған. Егер неғұрлым толық қолжазба нұсқасын таба алсақ, қазіргі таңда белгілі үзінділер бойынша жетекші нормалар мен "Жеті жарғы" негізгі мазмұнын қайта құру тарихи және тарихи-құқықтық ғылымның маңызды міндеті болып табылады. [1, 76-82]

Тауке ханның уақыты және "Жеті Жарғыны" қабылдау-маңызды қазақ құқығы тарихындағы сәт. Осы кезең туралы халықта былай деп айтқан: "біздің халқымызда тыныштықта тұрған уақыт болды: бізде де тәртіп болған уақыт болды, кемеде заңдар мен құқық болды". Қазақтардың түсініктері бойынша, Тәуке хандығы уақыт болып саналады, олар әскери күштің жоғары дәрежесіне қол жеткізді және сонымен бірге хандықтың ішінде бейбітшілік пен тыныштық орнады. Сол уақыттан бері "Қой үстінде бозторғай жұмыртқалаған" Тауке кезінде ("қойдың арқасына бозторғай жұмыртқасы құйылды"), осы арқылы қазақтар Тауке ханшылығын ерекше әл-ауқат, бейбіт өмірдің, ризықтың даму уақыты ретінде сипаттады, осыған байланысты Тауке "Аз Тауке" деп аталды, яғни дана Тауке. Левшин Ликургпен және төбелеспен салыстыратын ақылды және жігерлі Тауке өзінің әкімшілік және заңнамалық қызметімен ерекше көзге түседі. "Толқып келе жатқан ұзақ босану мен ұрпақ, ол оларға құрылғыны, тәртіпті енгізіп қана қоймай, оларға көптеген заңдар берді".

Шынында да, Тәуке билігі кезінде қазақтардың қоғамдық-саяси өмірінде елеулі өзгерістер болып жатыр. Патриархалдық қауымның ыдырау процесі одан әрі тереңдете түсуде, бірақ бір мезгілде қазақ қоғамының ішінде элеуметтік дифференциация мен мүліктік-құқықтық теңсіздік күшейе түсті, ақсүйектерге қарсы шаруа-қойшылар наразылығының түрлі формалары күшейе түсті.

XVII ғ. соңғы ширегінің басында ішкі қайшылықтар мен өзара қайшылықтар тарататын қазақ қоғамына шығыстан, оңтүстік-шығыстан, солтүстік-шығыстан жақсы қарулы жоңғар шатқалдары құлап кетті. Далаға терең бойлап, олар оның кең аймақтарына жаңа шабуылдармен қорқытты. Сырдария аудандарына және батысқа қоныс аударған қазақ ауылдарына, деморализацияланған, сенімсіз айыруларына жол берген. [4.139]

Жоңғардың кең шабуыл қозғалысы нәтижесінде қазақтар өз көшпенділерінің едәуір бөлігін жоғалтып алды, бұл бір қауымның ішінде де, әртүрлі қауымдардың арасында да жер мен су үшін күреске байланысты қосымша ішкі қатерлерді тудырды. Әлбетте, соңғы жағдай ғасырлар бойы қалыптасқан әдет-ғұрып жиі бұзыла бастады, әдеттегі құқықтың бұрынғы нормалары олардың қолданылуына сәйкес келмеді. Осының барлығы әлсіреген қазақ хандығының тұрақтылығына нұқсан келтіріп, хандықты басқарудың, оны біріктірудің, Орданы ұйымдастырудың, даулы жағдайларды шешудің, қылмысы үшін жазалаудың және Тәуке ханның нақты қағидаларын әзірлеу қажеттілігін тудырды, оның басқару уақыты қазақ халқы тарихының қиын кезеңдерінің біріне тура келеді, Қазақ хандығының ішкі және сыртқы жағдайына қамқорлық жасай алмады. Ол үш жүзді біріктіруге әрекет жасады, Қазақ хандығын күшейту үшін қажетті

басқарманы басқару үшін жалпы заң белгілеуді әзірлеуге тырысты. Тәуке ханның саясатында қарапайым құқық реформалары ерекше маңызға ие болады. Осындай реформалардың бірі "Жеті жарғы" қабылдау болды. Әлбетте, жоғарыда аталған жағдайлар заңдар жиынтығының пайда болу себептерінің барлық жиынтығын толық қамтымайды және тіпті кейбір дәрежеде оның сипатын айқындай отырып, ең бастысы, қарапайым құқықтың қалыптасқан нормаларын дамушы қазақ көшпелі қоғамының қажеттіліктеріне қайта өңдеу және бейімдеу қажеттілігі болды. Ол заңдылық элементтерін анықтауға, өзара күрес ауырлығын әлсіретуге және қоғамдық өмірдің белгілі бір құқықтық тәртібін енгізуге талпыныстардың бірі болды. Бұл, әдетте, құқықтық тұрғылық, өйткені ол бірлескен мақсатпен құрылған, род аралық алауыздықты қоздырған, өз билеушілеріне, билеріне және батырларына қарсы шыққан, малды, әсіресе жылқыларды ұрлаумен және ұрлаумен айналысқан және өзінің іс-әрекеттерімен тікелей немесе жанама түрде халық массаларының ауыр қоғамдық жағдайын қиындатқан. [2,42]

Әдебиетте "Жеті жарғы" ұғымының бірнеше этимологиялық түсіндірмелері бар. Бірнеше зерттеушілердің пікірінше, "Жеті жарғы" "жеті аңызға айналған бидің орнауын сөзбе - сөз білдіретін алғашқы" Жеті жарғыдан "шығады. Оның ішінде сол кезде белгілі төл Әлімбаев (Аға жүз), Қаздауысты Қазыбек (Орта жүз) және Әйтеке (Кіші жүз) болған. "Қасым мен Есім хандарының ескі әдет-ғұрыптарын біріктіріп "және" Жеті Жарғы", яғни "жеті білгір-би" жаңа атты құрады. Мұндай көзқарас тарихи фактілерге қарама-қайшы келеді және мойындалуы мүмкін емес тіпті негізделген болжам. Өйткені, Тәуке хан құрған билер кеңесінің құрамына барлық қазақ руларының өкілдері қатысты, олардың саны 80 - ге жетті.

Кейбір авторлар "Жеті-Жарғыны" бағалаған кезде "жеті" сөзінің мағынасына басымдық береді, бұл сөзбе-сөз "Жеті" деп аударылады. Олардың пікірінше, "жеті" - кемелдік пен толымдылықты білдіреді. "Джеттер" - қырғыз тілінде жеті, Шығыс халықтарындағы толымдылық, жетілдіру және беделділік білдіреді, - дейді. Осы көзқарасты жақтаушылар "Жеті Жарғы" сол уақыттың ең жетілдірілген заң жобасы деп санайды. Бұл пікірмен келісу қиын, өйткені Орта ғасырлық қазақ қоғамы дәуірінде қарапайым құқықтық институттардың үстемдігімен толық жетілген жалған сөз жасау мүмкін емес және бірде-бір құқық реформаторы өз алдына осындай міндет қоя алмады. Зерттеушілердің көпшілігі "Жеті" (жеті) - қалауға енгізілген құқықтық институттардың санын білдіреді, ал "Жарғы" - көне түрік тілінде "ярлыг" - бұйрық, нұсқама.[3,319]

XIII ғасырдың ортаазиялық Шығыс халықтарының жазбаша ескерткішінде - "Куманикус кодексінде" бұл сөз - (Јагзи) шешімді, пікірді, бұйрықты, сотты білдіреді. "Қырғыздар мен қырғыздардың тарихы бойынша материалдар" кітабында моңғол-түркі нақыштарындағы "йаргу" сөзі кәдімгі құқық пен йасе14 бойынша сот пен тергеуді білдіреді. В.В. Радловтың сөздігінде: йаргу-йаргы, жаргы-шешім, сот шешімі, процесс, ауырба, Сот, сот үкімі, заң құқығы, бұйрық. Осыған орай, "Жеті жарғы" терминін шартты түрде "жеті ереже", "жеті ереже" деп аударуға болады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

Кенжалиев Ж. Дәстүрлі қазақ қоғамындағы көшпелі құқықтық мәдениеті. – Алматы: Жеті жарғы, 1998. – 76-82-б.

Марғұлан Ә. Қасым ханның қасқа жолы. – Қазақ совет энциклопедиясы. 6 томдық. – Алматы: Мектеп, – 42 б.

Қазақтың көне тарихы (Дайындаған М. Қани). – Алматы: Жалын, 1993. – 319 б.

Қуандықов Б.Ж. Қасымның қасқа жолынан «Есімге дейін». Қазақтың ата заңдары. Т.4. – Алматы: Жеті жарғы, – 139 б.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ШЕТ ЕЛДЕРМЕН ӘСКЕРИ САЛАДАҒЫ СЕРІКТЕСТІГІ

Оспанов Т., Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің магистранты
(*ғыл.жетекшісі Мусин К.С. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің доценті*)

Қазақстан Республикасы өзін зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырып, мемлекеттің ең қымбат қазынасы адам және адамның өмірі, құқылары мен бостандықтары деп көрсетуі жоғары құндылық болып табылады [1].

Саяси ой әлемінде демократия өзіндік құндылық және аса маңызды жалпы адамзаттық құндылықтардың мемлекеттік құрылысқа нақты сіңісу көрінісі ретінде қарастырылады. Оған адамның өзі, оның өмірі, құқықтары мен бостандықтары жатады. Оларды жоғары құндылық деп тану мемлекеттің адамға қамқорлығы бола отырып, оған материалдық игілік жасаудан артық міндет жоқ екендігін білдіреді.

Еліміз егеменділігін алып, тәуелсіздігін жариялағаннан кейін оның алдында бірқатар күрделі мәселелерді шешу қажеттігі туындады. Олардың қатарына жеке Үкіметті құру, басқа да мемлекеттің негізін құрайтын мемлекеттік органдарды жасақтау міндеті тұрды. Соның ішінде бірінші кезекте Қазақстан Республикасының Қарулы Күштерін құрып, тәуелсіз мемлекеттің әскери саясатын қалаптастыру мәселесі аса маңызды орынды иеленді. Өйткені әрбір мемлекеттің сырқы саясатта баса назар аударатын бағыттары болады. Ол мемлекеттің ұлтық қауіпсіздігін нығайтып, оны ішкі және сыртқы кедергілерге тосқауыл қоя білетін әскери саясатты қалыптастыруы болып табылады.

Конституцияда және ағымдағы заңдарда бекітілген азаматтардың әскери қызметке байланысты құқықтары мен бостандықтарын мемлекет тарапынан бірінші кезекте іске асыру жолдарында оған барынша жан – жақты көмек көрсетуі қажеттігін білдіреді. Сол себепті елімізде болып жатқан саяси, әлеуметтік және экономикалық реформалар, бірқатар қолданыстағы заңдардың түбегейлі жетілдіру және өзгеру қажеттігін айқындап отыр.

Шындығында, қазіргі таңда Қазақстан Республикасының Конституциясында, Конституциялық заңдарда, Қазақстан Республикасы Президентінің заң күші бар Жарлықтарында айқындалған құқықтық мемлекеттің демократиялық идеялары мен қағидалары бірқатар заңдарда, соның ішінде әскери саясатты реттейтін құқықтық нормативтік актілерде айқын көрініс таба алмай отыр.

Қазақстан Республикасының тәуелсіз мемлекет ретінде құрылуы және оның осы кезеңдегі жаңа геосаяси жағдайы оның ұлтық қауіпсіздік сұрақтарында туындаған мәселелерін шешіп алуын міндеттейді. Соңғы кезеңдегі қазіргі халықаралық жағдайдың ерекше қарқынмен дамуы, мемлекеттердің идеологиялық қарама қарсы келуі, әр